

تحلیل نظریات مرگ سرخ و سفید پیش از ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با تاکید بر مبانی فقه الحدیثحسینعلی جباری^۱عبدالواحد بامری^۲

چکیده

یکی از مسائلی که از دیرباز ذهن مسلمانان را به خود مشغول ساخته، حوادث قطعی و غیر قطعی، پیش از ظهور و قیام مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف بوده است. از جمله حوادثی که براساس روایات، پیش از ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف محقق خواهد شد، مرگ سرخ (خونریزی به سبب جنگ) و مرگ سفید (تلفات به علت طاعون) است. حوادث و پیشامدهای مشابه این حوادث در طول تاریخ، بسیاری از مسلمانان را به تطبیق، توقیت و استعجال کشانده است. از این رو، مقاله حاضر، علاوه بر تحلیل مبانی فقه الحدیثی روایات به تحلیل نظریات، در زمینه مرگ سرخ و سفید پیش از ظهور مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف با بهره‌گیری از داده‌های نقلی و حیانی، عقلی تاریخی و علمی تجربی پرداخته است. نقل پرتکرار از ائمه معصومین علیهم السلام در منابع روایی شیعه و سنی و همچنین کشف و تحلیل رویکردهای قرآنی، روایی، زمانی، مکانی، سیاسی، طبیعی و وقوعی؛ از مهم‌ترین یافته‌های این تحقیق خواهد بود.

واژگان کلیدی: مهدی، ظهور، مرگ سرخ، مرگ سفید.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. (نویسنده مسئول) jabbari.h110@theo.usb.ac.ir.

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. avahedbameri@yahoo.com

مقدمه

رخدادهای گوناگون مهم در جوامع بشری، به ویژه جوامع اسلامی، عاملی برای سنجش و تطبیق آن با حوادث آخرالزمانی به صورت عام و ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به صورت خاص شده است. از جمله رخدادها و پدیده‌ها در عصر غیبت، کشتارهای انسانی و جنگ‌های مختلف بین ملت‌ها از جمله جنگ‌های جهانی اول و دوم و وقایعی از این دست و همچنین بیماری‌های گوناگون همه‌گیر همچون وبا، طاعون، آنفولانزا، ایدز، کرونا در جوامع گوناگون است که باعث تلفات فراوان انسانی شده است.

برخی آگاهانه و برخی غیرآگاهانه، در جهت توجیه مسائل، تحقق این حوادث را براساس روایات، به آخرالزمان و ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نسبت می‌دهند. افراد مغرض و جاهل، با این روش، مردم و خود را در دام تطبیق، توقیت و استعجال که مورد نهی در روایات است، می‌اندازند که موجب پیامدهای منفی همچون انکار، بدبینی و ناامیدی و در جوامع انسانی و اسلامی، در زمینه روایات اسلامی و مهدویت خواهد شد. تحلیل جامع رابطه رخدادها و پدیده‌ها با روایات آخرالزمانی ضروری است. از جمله آن‌ها در عصر غیبت، جنگ‌های بین ملت‌ها و بیماری‌های واگیر دار و غیر واگیرداری است که موجب تلفات در میان انبای بشر می‌شود. تحقق برخی حوادث از جمله جنگ‌های بین المللی و بیماری‌های عمومی، برخی را منتهی به تطبیق این حوادث با روایات مرگ سرخ و مرگ سفید پیش از ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف قائل کرده است. از این رو ضرورت دارد، زوایای مختلف روایات مرگ سرخ و سفید به صورت جامع مورد بررسی قرار گیرد.

به عنون پیشینه پژوهش حاضر می‌توان به مقاله «نقد و نظر دیدگاه‌های دینی در ارتباط با کرونا و ویروس با علائم آخرالزمانی در ادیان»، نوشته فاطمه عبدی و بهروز افشار منتشر شده در پنجمین کنفرانس بین المللی پژوهش‌های دینی و اسلامی، حقوق، علوم تربیتی و روانشناسی در سال ۱۳۹۹ و همچنین مقاله «تحلیل روایات نشانه الموت الابيض و تطبیق آن بر ویروس کرونا»، نوشته خدامراد سلیمیان منتشر شده در مجله پژوهش‌های مهدوی در سال ۱۳۹۹، اشاره کرد. اما بر اساس جست‌وجوی انجام گرفته به نظر می‌رسد، تاکنون تحقیق تحلیلی جامع و مکتوبی در زمینه نظریات و فقه الحدیث روایات مرگ سرخ و سفید پیش از ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تدوین نیافته است. از این رو در این تحقیق پژوهشی به تحلیل نظریات و فقه الحدیث، روایات مرگ سرخ و سفید پرداخته خواهد شد.

اول: گونه شناسی روایات موت الایض و الاحمر

روایات مرگ سرخ و سفید از طرق مختلف نقل شده است. دو روایت پر کاربرد از منابع دسته اول بدین صورت ذکر شده است. روایت اول از طریق نعمانی از علی بن محمد بن الاعلم الازدی از امیرالمومنین علیه السلام که اولین منبع ذکر آن است، می فرماید:

أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَّانَ الرَّازِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْكُوفِيِّ عَنْ إِبرَاهِيمَ بْنِ أَبِي الْبِلَادِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْأَعْلَمِ الْأَزْدِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام بَيْنَ يَدَيِ الْقَائِمِ مَوْتُ أَحْمَرٍ وَ مَوْتُ أَبْيَضٍ وَ جَرَادٌ فِي حِينِهِ وَ جَرَادٌ فِي غَيْرِ حِينِهِ أَحْمَرٌ كَالدَّمَ فَأَمَّا الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ فَبِالسَّيْفِ وَأَمَّا الْمَوْتُ الْأَبْيَضُ فَالطَّاعُونَ. (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۷۷) از امیرالمومنین علی بن ابی طالب علیه السلام چنین روایت شده است: پیش از ظهور قائم آل محمد عجل الله تعالی فرجه الشریف چند چیز اتفاق می افتد. مرگ سرخ و مرگ سفید، ملخ فصلی و ملخ غیر فصلی است که مثل خون، سرخ رنگ است. مرگ سرخ به وسیله شمشیر است و مرگ سفید به وسیله طاعون خواهد بود.

روایت دوم از سلیمان بن خالد از امام صادق علیه السلام نقل شده است که اولین منبع ذکر کننده آن کتاب کمال الدین و تمام النعمة شیخ صدوق است:

بِهَذَا الْإِسْنَادِ (مراد حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانَ اسْت.) عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَجَّاجِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ خَالِدٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يَقُولُ قَدْ دَامَ الْقَائِمُ مَوْتَتَانِ مَوْتُ أَحْمَرٍ وَ مَوْتُ أَبْيَضٍ حَتَّى يَذْهَبَ مِنْ كُلِّ سَبْعَةِ حَسَّةٍ الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ السَّيْفُ وَ الْمَوْتُ الْأَبْيَضُ الطَّاعُونَ؛ از امام صادق علیه السلام روایت شده است که فرمودند؛ پیش از قیام قائم آل محمد عجل الله تعالی فرجه الشریف دو مرگ عمومی اتفاق خواهد افتاد، مرگ سرخ و مرگ سفید؛ به گونه ای که از هر هفت نفر، پنج نفر خواهند مُرد. مرگ سرخ با شمشیر و مرگ سفید با طاعون خواهد بود (ابن بابویه، ۱۳۵۹: ج ۲، ص ۶۵۵).

دوم: تحلیل مبانی فقه الحدیثی موت الایض و الاحمر

از زمینه های تحلیل مبانی فقه الحدیثی، بررسی، شناسایی و استخراج مفاهیم، اسناد، منابع مکتوب و تشکیل و خوانش خانواده حدیثی است که در ادامه اشاره خواهد شد:

۱. مفهوم شناسی موت

«موت» به معنای مرگ و مردن (بن عباد، ۱۴۱۴: ج ۹، ص ۴۸۰ و قریشی، ۱۴۱۲: ج ۶، ص ۳۰۳) و دارای اقسامی است؛ قسم اول، مرگ و مردن به حسب نوع زندگی و قسم دوم، مرگ و مردن به معنای خروج روح و از دنیا رفتن است. هرکدام از این اقسام، دارای انواعی است که بدان اشاره خواهد شد:

قسم اول مرگ و مردن به حسب نوع زندگی، دارای انواعی است: اول، مرگ و مردنی که پس از آن حیات است، «مانند مِخِي الْأَرْضِ بَعْدَ مَوْتِهَا» (روم: ۱۹)؛ دوم، مرگ و مردن به معنای از بین رفتن نیروی حواس است. مانند «يَا لَيْتَنِي مِثُّ قَبْلَ هَذَا» (مریم: ۲۳)؛ سوم، مرگ و مردن به معنای جهالت و زوال قوه عاقله است. مانند «أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ» (انعام: ۱۲۲)؛ چهارم، مرگ و مردن به معنای حزن و اندوهی که زندگی را مکدر کرده است. مانند «وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَ مَا هُوَ بِمَيِّتٍ» (ابراهیم: ۱۷)؛ پنجم، مرگ و مردن به معنای خواب است. مانند «وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ» (انعام: ۶۰) است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۷۸۱).

قسم دوم مرگ و مردن به معنای خروج روح و از دنیا رفتن، که به واسطه اسباب و عوامل، دارای انواعی است: اول، مرگ سرخ یا موت احمر به معنای کشته شدن با شمشیر و ریخته شدن خون است (ازدی، ۱۳۷۸: ج ۱، ص ۳۴۳ و حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ج ۳، ص ۱۰۲). مرگ و مردن به معنای کشته شدن مقدس، مردنی اعتباری است نه حقیقی؛ بدین معنا که در دنیا فرد مرده است؛ ولی در حقیقت و عالم معنا زنده و حی است، مانند «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ» (آل عمران: ۱۶۹)؛ از مصادیق آن است. یا قتل و مردن انسان به انحای مختلفی که در آن خون ریخته می شود. این مرگ توسط ابزار جنگی مانند شمشیر و اسلحه محقق می شود. دوم، مرگ سفید یا موت ابيض، به معنای مرگ ناگهانی و به واسطه امراض طبیعی و دفعتاً محقق می شود (بن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ج ۱، ص ۱۷۲)؛ مرگ هایی که به واسطه بیماری و ویروس ها شایع می شود. مانند طاعون، وبا و ... سوم، مرگ سیاه یا موت الاسود به معنای مرگی که به وسیله خفگی محقق می شود. مانند غرق شدن در آب (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۲، ص ۶۸).

مرگ سرخ و سفید در روایات گوناگون تحلیل شده است. در ادامه، پیش از بررسی و تحلیل این مفاهیم در روایات، به تبیین آن از کتاب‌های لغت پرداخته خواهد شد. آنچه در کتاب‌های لغت بدان پرداخته شده، مرگ سرخ یا الموت الاحمر، مرگی و مردنی است که در آن خون ریخته شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ج ۱، ص ۵۴۲)؛ یا به عبارتی کشته شدن به شکلی که خون ریخته شود (ازدی، ۱۳۷۸: ج ۱، ص ۳۴۳). حال این کشته شدن با ابزار شمشیر (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ج ۳، ص ۱۰۲) که در گذشته بوده است، اتفاق بیفتد یا با ابزار امروزی که تجهیزات و وسایل جمعی باشد. مرگ سفید یا الموت الابيض، به مرگی می‌گویند که ناگهانی و دفعتاً اتفاق افتد؛ به گونه‌ای که قبلش هیچ‌گونه نشانه، و تغییر رنگی به واسطه مرض، در انسان دیده نمی‌شود (جزری، ۱۳۶۷: ج ۱، ص ۱۷۲).

برخی از روایات فقر را مرگ سرخ معرفی می‌کنند؛ از جمله این روایات، طریق عَلِيٍّ بْنِ أَسْبَاطٍ وَ طَرِيقُ ذَرِيحِ بْنِ يَزِيدِ الْمُحَارَبِيِّ، هر دو از امام صادق عليه السلام: «الْفَقْرُ الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ فَقُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام الْفَقْرُ مِنَ الدِّينَارِ وَ الدِّرْهَمِ فَقَالَ لَا وَ لَكِنْ مِنَ الدِّينِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ص ۲۶۶). در روایات مورد بحث، ویژگی مرگ سرخ و سفید را به صراحت ذکر کرده است؛ یعنی مرگ سرخ، مرگی با کشته شدن و خونریزی و مرگ سفید با مرضی بی نشان محقق خواهد شد. از این رو، توجیهات سایر روایات مورد نظر قرار نخواهد گرفت.

۲. تحلیل سندی روایت طریق نعمانی

در تحلیل سندی، علی بن محمد بن الاعلم ازدی، برقی در کتاب خود او را از اصحاب امیرالمومنین عليه السلام معرفی می‌کند (برقی، ۱۳۴۲: ص ۴). ابن داود او را ثقه معرفی می‌کند (حلی، ۱۳۴۲: ص ۵۹). شیخ مفید در کتاب اختصاص او را العلم ازدی معرفی کرده و در حاشیه کتاب می‌گوید: مراد از او احتمالاً مالک بن الحارث الاشر النخعی معروف است که از القاب او العلم ازدی نیز می‌باشد (مفید، ۱۴۱۳: ص ۳-۷). از این رو، براساس قرائن و ادله علما، علی بن محمد بن الاعلم ازدی، فردی مورد اعتماد و ثقه است. ابراهیم بن ابی البلاد، در طبقات برقی از اصحاب امام موسی بن جعفر عليه السلام و امام رضا عليه السلام معرفی شده است (برقی، ۱۳۴۲: ص ۴۸). کشی در رجال خود در روایتی از امام رضا عليه السلام نقل می‌کند که فرمودند: «عَلَى مَا تُجَبُّونَ» (کشی، ۱۳۶۳:

ج ۲، ص ۷۹۳). نجاشی اسم او را یحیی بن سلیم و کنیه او را ابا یحیی معرفی کرده (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۲۳-۴۶۶)؛ علامه حلی و ابن داود حلی نیز او را ثقه معرفی می‌کند (حلی، ۱۳۴۲: ص ۳۷۱ و حلی، ۱۴۱۱: ص ۱۸۳).

در کتاب توضیح اسناد مشکله در کتب اربعه، محمد بن علی الکوفی را ابو سمینه و القاب او را مواردی از قبیل الهمدانی، القرشی، الصیرفی و المقرئ (شیبیری زنجانی، ۱۴۲۹: ج ۲، ص ۶۴) معرفی می‌کند. از سوی، برخی همچون کشی (کشی، ۱۳۶۳: ص ۵۴۶) و علامه حلی (حلی، ۱۴۱۱: ص ۲۵۳) به غلو رمی شده و از فضل بن شاذان نقل شده که وی جزء کذابان مشهور است (همان). طوسی (طوسی، ۱۴۲۰: ص ۴۱۲) او را به غلو و تدلیس محکوم کرده است. محمد بن حسان الرازی، ملقب به ابو عبدالله و الزینبی (طوسی، ۱۳۷۳: ص ۳۹۳) است و دارای کتاب‌هایی بوده و از ضعف زیاد روایت نقل کرده است. نجاشی (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۳۳۸) و ابن داود و علامه حلی (حلی، ۱۳۴۲: ص ۵۰۳ و حلی، ۱۴۱۱: ص ۲۵۵) نقل کرده‌اند این راوی به واسطه نقل زیاد از ضعیفان مورد طعن علمای رجال قرار گرفته و تضعیف شده است.

محمد بن یحیی بین چند نفر مشترک است. محمد بن یحیی ابوجعفر العطار قمی که ثقه است (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۳۵۴). محمد بن یحیی بن سلمان (سلیمان) الخثعمی و همچنین محمد بن یحیی الخزار که ایشان و... نیز ثقه هستند (طوسی، ۱۳۷۳: ص ۲۹۸ و حلی، ۱۳۴۲: ص ۳۴۰). این راوی در کتاب‌های رجالیان فردی ثقه و مورد اعتماد است. همچون راوی قبلی علی بن الحسین نیز بین چند راوی مشترک است که این نام در کتاب‌های رجالی ثقه معرفی شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۲۶۱-۲۷۰؛ طوسی، ۱۳۷۳: ص ۳۸۸-۴۲۹-۴۳۹ و حلی، ۱۳۴۲: ص ۲۴۰). از این رو، این راوی نیز جزء روات ثقه و مورد اعتماد بوده است. با توجه به اوصاف روات ذکر شده، روایت به واسطه وجود افراد ضعیف در سند دارای اعتبار نیست.

۳. تحلیل سندی روایت طریق صدوق

شیخ صدوق هنگام نقل این روایت، مقداری از آن را به روایت قبلی که به تعبیر رجالی به آن «حدیث معلق» می‌گویند؛ استناد داده است. اولین راوی سلیمان بن خالد از راویان دوره امام باقر و صادق علیهما السلام است (برقی، ۱۳۴۲: ص ۱۳). او فقیهی سرشناس و مورد اعتماد بود و از امام

باقر و امام صادق علیهما السلام روایت نقل کرد. وی هنگام خروج زید بن علی با او قیام کرد. وی در زمان امام باقر علیه السلام از دنیا رفت و مورد تفقد و دعای امام قرار گرفت (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۱۸۳؛ طوسی، ۱۳۷۳: ص ۲۱۶؛ حلی، ۱۳۴۲: ص ۴۵۹ و حلی، ۱۴۱۱: ص ۷۷)؛ از سویی وی از افراد مورد اعتماد و مورد توجه امام زمان خود بوده است. عبدالرحمن بن الحجاج ملقب به البجلی ساکن بغداد و از اصحاب امام صادق علیه السلام است (برقی، ۱۳۴۲: ص ۲۳). برخی او را به کیسانیه رمی کردند. وی از امام صادق علیه السلام و امام رضا علیهما السلام روایت نقل کرده است و پس از ملاقات با امام رضا علیه السلام به حقیقت دست پیدا کرد. نجاشی درباره او می‌گوید: «کان ثقة ثقة، ثبتا، وجهها و...» که نشان از وثاقت و عظمت این فرد دارد (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۲۳۸). وی استاد صفوان بن یحیی از اصحاب اجماع است (طوسی، ۱۳۷۳: ص ۲۳۶). ابن داود و علامه حلی نیز او را ثقة معرفی می‌کنند (حلی، ۱۳۴۲: ص ۴۷۳ و حلی، ۱۴۱۱: ص ۱۱۳). با توجه به این مسئله وی راوی امین و ثقة است.

صفوان بن یحیی ملقب به «ابومحمد البجلی بیاع السابری» است. وی کوفی و از اصحاب امام کاظم و امام رضا علیهما السلام است. وی نزد امام منزلت و جایگاه ویژه‌ای داشته است. لذا در تعبیر رجالیان از وی با عنوان «ثقة ثقة، عین» آورده شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۱۹۷). شیخ طوسی او را وکیل امام رضا علیهما السلام و ثقة معرفی می‌کند و او را در میان اهل حدیث اوثق الناس می‌داند (طوسی، ۱۳۷۳: ص ۳۳۸). وی دارای کتاب‌های فراوانی است (طوسی، ۱۴۲۰: ص ۴۲۴). ابن داود و علامه حلی نیز درباره او از چنین تعبیری استفاده کرده‌اند: وی از اصحاب اجماع است و تمامی روایاتی که وی نقل می‌کند، مورد اعتماد و موثق است (حلی، ۱۳۴۲: ص ۱۸۸ و حلی، ۱۴۱۱: ص ۸۸). روای دیگر «حسین بن سعید» ملقب به «الاهوازی» بوده و ثقة است (طوسی، ۱۳۷۳: ص ۳۵۵). وی از امام رضا علیهما السلام و امام جواد علیهما السلام و امام هادی علیهما السلام روایت نقل کرده است. اصالت او کوفی بوده و با برادرش، حسن به اهواز مهاجرت کرده و سپس به قم آمده است و در منزل علی بن حسن بن ابان سکنا گزیده و در قم وفات یافته است. وی دارای کتاب‌های فراوانی است (طوسی، ۱۴۲۰: ص ۱۵۰). ابن داود و علامه حلی نیز او را ثقة و عظیم الشان و صاحب تصانیف فراوان می‌دانند (حلی، ۱۳۴۲: ص ۱۲۳ و حلی، ۱۴۱۱: ص ۴۹). وی از راویان موثق و مورد اعتماد است.

در مورد «حسین بن الحسن بن ابان»، از ابن قولویه نقل شده که وی از نزدیکان صفار و سعد بن عبدالله و بر آن‌ها مقدم بوده است. وی از حسین بن سعید که ثقة است، روایت نقل کرده ولی حسین به سعید از او روایت نقل نکرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ص ۳۹۸؛ حلی، ۱۳۴۲: ص ۱۲۲ و حلی، ۱۴۱۱: ص ۴۹). از این رو، اگر مبانی مطرح شده در توثیق وی پذیرفته گردد، راوی از ثقات به شمار خواهد آمد؛ ولی اگر توثیق وی پذیرفته نشود، حسن بودن راوی دور از انتظار نخواهد بود. «محمد بن الحسن» ملقب به الولید، القمی است. وی از مشایخ شیخ صدوق است (هلالی، ۱۴۰۵: ج ۱، ص ۲۴۴). ابن غضائری در مورد او دو مرتبه ثقة ثقة بیان داشته است (واسطی بغدادی، ۱۳۶۴: ص ۱۱۷). نجاشی او را شیخ القمیین و فقیه و وجههم و او را ثقة و عین معرفی می‌کند و وی را صاحب کتاب تفسیر و جامع می‌داند (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۳۸۳). شیخ طوسی او را جلیل القدر، عارف به رجال و موثق معرفی می‌کند (طوسی، ۱۴۲۰: ص ۴۴۲). علامه حلی او را ثقة، عین، جلیل القدر، عظیم المنزلة، عارف به رجال معرفی می‌کند (حلی، ۱۴۱۱: ص ۱۴۷). بنابراین، این راوی از مشایخ صدوق بوده و ثقة و مورد اعتماد است. با توجه به این که اکثر راویان در این سند ثقة و امین هستند؛ روایت نقل شده از راویان این حدیث مورد قبول و مورد اعتماد است.

۴. منبع شناسی روایات موت الابيض و الاحمر

در این قسمت، به تحلیل منابع روایی شیعه و سنی با ترتیب قرون نقل از روایات مرگ سرخ و سفید، پیش از ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، پرداخته خواهد شد. روایات مرگ سرخ و سفید در کتاب الغیبة محمد بن ابراهیم نعمانی، متوفای ۳۶۰ هجری ذکر شده است (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۷۷). وی در سال ۳۴۱ هجری، اوایل غیبت کبری، تدوین کتاب را شروع کرده است. این کتاب، از منابع روایی قدیمی شیعه، در مورد امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف است. نعمانی روایت مرگ سرخ و سفید در این کتاب را با سندش از امیرالمومنین علی ع نقل می‌کند. دومین منبع نقل شده روایات مرگ سرخ و سفید، در کمال الدین و تمام النعمة تالیف محمد بن علی بن حسین ابن بابویه قمی، مشهور به شیخ صدوق متوفای ۳۸۱ قمری است (ابن بابویه، ۱۳۹۵: ج ۲، ص ۶۵۵). این کتاب، از منابع قدیمی شیعه درباره امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف است. کتاب کمال الدین و تمام النعمة در اوایل غیبت کبری نوشته شده است. شیخ صدوق این کتاب را برای اثبات غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف و مسائل مربوط، با استفاده حداکثری از روایات معتبر تالیف کرده است.

سومین منبع نقل شده روایت مرگ سرخ و سفید، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، نوشته محمد بن نعمان عکبری، معروف به شیخ مفید متوفای ۴۱۳ هجری است (مفید، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۳۷۲). این کتاب در سال ۴۱۱ هجری نگاشته شده و از منابع شیعه، درباره زندگانی ائمه علیهم السلام به شمار می آید (مفید، ۱۳۷۲: ج ۱، ص ۲). از این رو، شیخ مفید روایت مرگ سرخ و سفید را از طریق متصل به امیرالمومنین علیه السلام نقل می کند. بنابراین، می توان روایت مرگ سرخ و سفید را که در کتاب ایشان ذکر شده است، جزء موارد صحیح از دیدگاه شیخ مفید دانست.

چهارمین منبع نقل شده روایت مرگ سرخ و سفید، کتاب الغیبة شیخ طوسی است (طوسی، ۱۴۱۱: ص ۴۳۸). نویسنده این کتاب محمد بن حسن طوسی متوفای ۴۶۰ هجری، از چهره های علمی و عالم مورد اعتماد شیعه، در قرن پنجم هجری است. وی این کتاب را به دستور استادش در مورد غیبت و مسائل مربوط به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف از جمله دلیل طولانی شدن غیبت، حوادث و هرج و مرج در دوران غیبت، علت نیاز به امام و موانع ظهور، پاسخ به سوالات و شبهات و نکوهش بدخواهان نگاشته است. یک گونه از روایاتی که در مورد امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف در جهت زدودن شک و شبهه و تردید شیعیان آورده؛ روایت مرگ سرخ و سفید پیش از ظهور امام به اسنادش، از امیرالمومنین علیه السلام است.

پنجمین منبع نقل شده روایت، کتاب إعلام الوری بأعلام الهدی است (طبرسی، ۱۳۹۰: ص ۴۷۵). نویسنده کتاب فضل بن حسن طبرسی متوفای ۵۴۸ هجری، از علمای قرن ششم است که کتاب خود را درباره شرح حال، زندگی نامه و فضایل چهارده معصوم علیهم السلام نگاشته و منبع موثقی برای سایر علما در شرح حال ائمه معصومان است. وی مطالب کتاب خود را از کتب شیعه و سنی آورده است. آنچه مسلم است وی تدوین کتاب را به گونه ای آورده است که مورد قبول شیعه و سنی قرار گیرد (طبرسی، ۱۳۹۰: ص ۴) و از طرفی مورد توجه بسیاری از علمای شیعه در طول تاریخ قرار گرفته است تا جایی که علامه مجلسی در مطاوی بحار الانوار تمام این کتاب را نقل کرده و آن را یکی از مآخذ معتبر دانسته است (طبرسی، ۱۳۹۰: ص ۱۶). وی روایت مرگ سرخ و سفید را در فصل ذکر علامات خروج امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف از امیرالمومنین علیه السلام نقل می کند. این مسئله نشان از گزینش روایات و اهمیت برخی روایات منقوله مشترک برای شیعه و سنی خواهد بود.

ششمین منبع نقل شده روایت مرگ سرخ و سفید پیش از ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، کتاب عقد الدرر فی أخبار المنتظر عجل الله تعالی فرجه الشریف است. مولف این کتاب یوسف بن یحیی مقدسی شافعی سلمی، متوفای ۶۸۵ هجری، از علمای اهل سنت است که به نقد منکران مهدی و غیره می پردازد (مقدسی شافعی، ۱۴۲۸: ص ۲۱). وی روایت مرگ سرخ و سفید را از امیرالمومنین علیه السلام نقل می کند.

هفتمین کتاب نقل شده روایت مرگ سرخ و سفید، کشف الغمة فی معرفة الأئمة (اربلی، ۱۳۸۱: ج ۲، ص ۴۵۹)، تالیف علی بن عیسی اربلی متوفای ۶۹۲ هجری است. اربلی نیز روایت مرگ سرخ و سفید را در قسمت علامات خروج قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف، از امیرالمومنین علیه السلام نقل کرده است.

پس از منابع مذکور، موارد ذیل را می توان عنوان کرد: کتاب الخرائج و الجرائح قطب راوندی متوفای ۵۷۳ قمری، جلد سوم، صفحه ۱۱۵۲، از امیرالمومنین علیه السلام، سرور أهل الإیمان فی علامات ظهور صاحب الزمان بهاء الدین نیلی متوفای ۸۰۳ قمری، صفحه ۳۸، از امام صادق علیه السلام، منتخب الأنوار المضيئة فی ذکر القائم الحجة عجل الله تعالی فرجه الشریف نیلی، صفحه ۵۶ از امیرالمومنین علیه السلام، إحقاق الحق وإزهاق الباطل، جلد سیزدهم، صفحه ۳۰۵، إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات حر عاملی متوفی ۱۱۰۴ قمری، جلد پنجم، صفحه ۳۶۸ از امیرالمومنین و امام صادق علیهما السلام، بحار الأنوار مجلسی، جلد پنجاه و دوم، صفحه ۲۱۱ از امیرالمومنین علیه السلام به نقل از الغیبه طوسی، الإمام المهدي عجل الله تعالی فرجه الشریف فی الأحادیث المشتركة بین السنة و الشيعة به قلم نجم الدین عسکری، صفحه ۱۱۴ از امیرالمومنین علیه السلام، فی رحاب حکومت الإمام المهدي عجل الله تعالی فرجه الشریف نجم الدین طیبی، صفحه ۲۵ از امیرالمومنین علیه السلام و صفحه ۴۹ از امام صادق علیه السلام، معجم الأحادیث الإمام المهدي عجل الله تعالی فرجه الشریف، جلد چهارم، صفحه ۲۵ از امیرالمومنین علیه السلام و جلد پنجم صفحه ۱۵۵ از امام صادق علیه السلام، منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر علیه السلام آیت الله صافی گلپایگانی، جلد سوم، صفحه ۵۷ از امام صادق علیه السلام به نقل از کمال الدین و جلد سوم، صفحه ۵۷ از امیرالمومنین علیه السلام به نقل از ارشاد مفید. مضمون این روایات پیش از اسلام و در ادیان پیشین، در تورات و به ویژه انجیل و برخی کتاب های یهودیت و مسیحیت نقل شده است که به همین مقدار بسنده خواهد شد.

۵. خانواده حدیثی موت الایض و الاحمر

از مراحل روش فهم کامل حدیث، تشکیل خانواده حدیثی است که توسط آن احادیث مشابه، هم مضمون میان احادیث و فهم نسبت میان آن‌ها با یکدیگر، به فهم و دلالت حدیث مدد می‌رساند. از این رو، یکی از ادله مورد اعتنا در روایات، وجود روایات عام و مشابه و یا هم مضمون در مورد روایات و یا روایاتی که حکم و محمول آن‌ها نسبت به دیگر روایات، موضوعی متفاوت داشته باشد، مورد نظر قرار گرفته است. بنابراین، در مورد مضمون و محتوای روایات مرگ سرخ و سفید، روایات دیگر وجود دارد که به برخی از آن‌ها به صورت کلی اشاره خواهد شد.

ثُمَّ قَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ إِنَّهُ لَا يُدْرَأُ أَنْ يَكُونَ قُدَّامَ ذَلِكَ الطَّاعُونَ الطَّاعُونَ الْأَبْيَضُ وَالطَّاعُونَ الْأَحْمَرُ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ وَأَيُّ شَيْءٍ هُمَا فَقَالَ أَمَّا الطَّاعُونَ الْأَبْيَضُ فَاَلْمَوْتُ الْجَارِفُ وَأَمَّا الطَّاعُونَ الْأَحْمَرُ فَالَسَيْفُ؛ سپس فرمود: ای ابا محمد! ناگزیر پیش از وقوع آن، دو طاعون روی خواهد داد: طاعون سفید و طاعون سرخ. عرض کردم: فدایت گردم آن دو چه هستند؟ فرمود: «اما طاعون سفید مرگ همه گیر و عمومی است و اما طاعون سرخ همان شمشیر است» (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۸۹).

سَمِعْنَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ لَا يَكُونُ هَذَا الْأَمْرُ حَتَّى يَذْهَبَ ثُلُثَا النَّاسِ فَقُلْنَا إِذَا ذَهَبَ ثُلُثَا النَّاسِ فَنَ يَبْقَى فَقَالَ أَمَا تَرْضَوْنَ أَنْ تَكُونُوا فِي الثَّلَاثِ الْبَاقِي؛ امام صادق عليه السلام فرمود: «امام زمان ظهور نمی‌کند، مگر این که دوسوم مردم جهان از بین بروند». عرض شد: اگر دو سوم مردم کشته شوند، پس چه تعداد خواهند ماند؟ فرمود: «آیا راضی نیستید (و دوست ندارید) از یک سوم باقی مانده باشید؟» (طوسی، ۱۴۲۵: ص ۳۳۹).

عَنْ زُرَّارَةَ قَالَتْ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ لَا يَكُونُ هَذَا الْأَمْرُ حَتَّى يَذْهَبَ تِسْعَةُ أَعْشَارِ النَّاسِ؛ امام صادق عليه السلام فرموده است: ... امر (ظهور) تحقق نمی‌یابد تا این که نه دهم مردم نابود شوند (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۷۴).

أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ يَقُولُ لِعَمْرٍ: ... فَهَلْ لِدَلِكْ عَلَامَةٌ قَالَ نَعَمْ قَتْلُ فَطْبِيعٍ وَ مَوْتُ ذَرِيعٍ وَ طَاعُونَ شَنِيعٍ وَ لَا يَبْقَى مِنَ النَّاسِ أَحَدٌ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ إِلَّا ثُلُثُهُمْ...؛ از امیرالمومنین روایت شده که به عمر گفت: ... برای ظهور مهدی عليه السلام نشانه‌هایی است، از جمله کشتارهای عالمگیر و ناگوار و پست و مرگ‌هایی سریع و پی‌درپی و شیوع طاعون و در آن روزگار از مردم جز یک سوم کسی بر جای نمی‌ماند... (دیلمی، ۱۴۱۲: ص ۲۸۵).

علیا رضی الله عنه یقول: لا یخرج المهدی حتی یقتل ثلث، و یموت ثلث، و ینیق ثلث. مهدی عنه الله تعالی ورحمة الله وبرکاته
 ظهور نمی کند، مگر این که یک سوم مردم کشته شوند و یک سوم بمیرند و یک سوم باقی بمانند
 (ابن حماد، ۱۴۲۳: ص ۲۳۱).

سوم: تحلیل نظریات مرگ سرخ و سفید

تحلیل و تبیین نظریات و رویکردها در دلالت احادیث، بر فهم و کشف و استخراج جنبه های مختلف و گوناگون روایی اثر بیش تری خواهد داشت. از این رو، تحلیل های گوناگون و یا مختلف احادیث مرگ سرخ و سفید، از منظرها، زوایا و ابعاد قرآنی، روایی، زمانی، مکانی، سیاسی، طبیعی و وقوعی، با بهره گیری از روایات در این باب، نگرشی جامع در مورد نظریات تحلیلی روایات مرگ سرخ و سفید به انسان خواهد داد که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

نظریه اول: رویکرد قرآنی

در مورد رویکرد قرآنی، اگرچه به مرگ سرخ و سفید پیش از ظهور مهدی مستقیماً اشاره نشده است؛ آیاتی هستند که حوادث کشتار و مرگ در تاریخ انبیا، به ویژه پیش از ولادت و یا ظهور حضرت موسی و مواجهه فرعون با آن را اشاره کرد. که این مسائل به چند سنت از سنن الهی در قرآن کریم ناظر است که با بهره گیری از روایات معنای عام به خود می گیرد. به عنوان نمونه در فرض تحقق قطعی مرگ سفید و سرخ، سنت امتحان و تغییر از مصادیق آن خواهند بود. براساس آن آیاتی همچون ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾ (بقره: ۱۵۵)؛ انسان ها به واسطه ترس از کمبود منابع حیاتی و طبیعی و جلوگیری از قحطی و گرسنگی و سایر کمبودها، به گناه، ظلم و غارت که نتیجه اش جنگ های مختلف سخت افزاری و نرم افزاری برای تامین منابع است، دست می زنند از این رو، موجب کشتار وسیعی از جمعیت انسان در سرتاسر عالم خواهد شد، این نتیجه خواست خود آن هاست، چنان که خداوند فرمود: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ﴾ (رعد: ۱۱). نیز نعمانی به سنت آزمایش در روایت امام صادق علیه السلام اشاره کرده است:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ قُدَّامَ قِيَامِ الْقَائِمِ عَلَامَاتٌ بَلَّوَى مِنَ اللَّهِ تَعَالَى لِعِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ قُلْتُ وَ مَا هِيَ قَالَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ

وَ تَقْصِي مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿ قَالَ لَنْبَلُوَنَّكُمْ يُعْنِي الْمُؤْمِنِينَ بِشْيءٍ مِنَ الْخَوْفِ مِنْ مُلُوكِ بَنِي فُلَانٍ فِي آخِرِ سُلْطَانِهِمْ - وَ الْجُوعِ بَعْلَاءِ أَسْعَارِهِمْ وَ تَقْصِي مِنَ الْأَمْوَالِ فَسَادِ التِّجَارَاتِ وَ قَلَّةِ الْفَضْلِ فِيهَا - وَ الْأَنْفُسِ قَالَ مَوْتُ ذَرِيْعٍ - وَ الثَّمَرَاتِ قَلَّةِ رَيْعٍ مَا يُزْرَعُ وَ قَلَّةِ بَرَكَةِ الثَّمَارِ - وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ عِنْدَ ذَلِكَ مَخْرُوجِ الْقَائِمِ عَلَيْهِ السَّلَامُ ثُمَّ قَالَ لِي يَا مُحَمَّدُ هَذَا تَأْوِيلُهُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ: وَ مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۵۰).

از طرفی ممکن است حوادث ناظر به سنت تادیب انسان صورت پذیرد. به عبارتی به واسطه اعمال انسان، نوعی عذاب انسان آن دوره را دربر خواهد گرفت. چنان که خداوند متعال در سوره روم می فرماید: ﴿ظَهَرَ الْفُسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾^۲ (روم: ۴۱). مراد از این آیه تمامی زمان ها و مکان ها و همه زمین است. یعنی فساد در زمین و مصایب و بلاهای عمومی همچون زلزله، خشکسالی، قحطی، مرض های مسری، جنگ ها و خونریزی، نبود امنیت، غارت ها و ... با اعمال مردم و گناهان آن ها رابطه مستقیمی دارد. در تایید این مسئله خداوند متعال می فرماید: ﴿وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ﴾ (شوری: ۳۰).^۳ در تایید این مسئله در سوره اعراف آیه ۱۳۳ می خوانیم: ﴿فَارْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَ الْجُرَادَ وَ الْقُمَّلَ وَ الصَّفَادِعَ وَ الدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا

۱. از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ چنین روایت شده است: «همانا پیش از قیام قائم عَلَيْهِ السَّلَامُ نشانه هایی خواهد بود از جمله: آزمایش (به گرفتاری) از جانب خدای تعالی برای بندگان با ایمان.» عرض کردم: آن آزمایش چیست؟ فرمود: «همان فرمایش خدای عز و جل است که ﴿وَ لَنْبَلُوَنَّكُمْ بِشْيءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ تَقْصِي مِنَ الْأَمْوَالِ وَ الْأَنْفُسِ﴾؛ «و حتما شما را به چیزی (اندرکی) از ترس و گرسنگی و کاهش در مال ها و جان ها (عمرها) و فرزندان خواهیم آزمود و بردباران را بشارت ده!» آن حضرت فرمود: «حتما شما را خواهیم آزمود» یعنی مؤمنان را به چیزی از ترس از پادشاهان فلان خاندان در پایان سلطنتشان و گرسنگی با گرانی نرخ هایشان و کاستی در مال ها منظور خراب شدن بازگانی و کم شدن رشد و سود در آن، جان ها حضرت (در باره آن) فرمود: یعنی مرگ زودرس و میوه ها کم شدن باروری آنچه کاشته می شود و کمبود برکت میوه ها و محصولات مراد است، «و بردباران را بشارت ده» بدان هنگام به خروج قائم عَلَيْهِ السَّلَامُ. سپس به من فرمود: ای محمد این تأویل آن است، همانا خدای عز و جل می فرماید: و تأویل آن را جز خدا و پایداران در علم کسی نمی داند.

۲. در خشکی و دریا به سبب اعمال زشتی که مردم به دست خود مرتکب شدند، فساد و تباهی نمودار شده است تا [خدا کيفر] برخی از آنچه را انجام داده اند به آنان بچشانند، باشد که [از گناه و طغیان] برگردند.

۳. آنچه از مصائب به شما می رسد به خاطر کارهایی است که خودتان کردید، و خدا از بسیاری از کارهایتان عفو می کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۶، ص ۲۹۴).

وَكَاثُوا تَوْمًا مُجْرِمِينَ^۱. از این رو، پیش از ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، آن چنان فساد و ظلم فراگیر شده که همه انسان‌ها به واسطه آن، دچار مصیبت‌ها و بلاهای گوناگون می‌شوند.

نظریه دوم: رویکرد روایی

در رویکرد روایی می‌بایست به چند نکته توجه کرد: اول، آن که در برخی از احادیث در این باب، اعم از مرسله یا غیر مرسله، براساس وجود روات ضعیف در سلسله رجال اسناد، ضعف روایت دور از تصور نخواهد بود؛ دوم، آن که ممکن است برخی با هدف ترسناک جلوه دادن و یا ضربه زدن به نهضت جهانی حضرت عجل الله تعالی فرجه الشريف از احادیث مجعول و اسرائیلیات استفاده کرده‌اند؛ سوم، آن که براساس صفت رحمانیت و رحیمیت خداوند از باب عقل و انصاف بدور است که برای پیش از تحقق امر ظهور حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه الشريف این مقدار از تعداد بشر نبود شوند؛ مثلاً اگر تعداد جمعیت بشر ۹ میلیارد نفر باشد، بیش از ۶ میلیارد نفر پیش از ظهور از بین خواهند رفت که البته این مسئله در عین حال که در جامعه امروزی وقوعاً ممکن است، از حیث آفرینش و رحمت الهی، دور از ذهن به نظر می‌رسد. چهارم، آن که بر فرض تحقق این حوادث، چنین کشتاری ارتباطی به امام عجل الله تعالی فرجه الشريف ندارد. به عبارتی، از شرایط ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف نیست، بلکه خروجی گستردگی ظلم پیش از ظهور است که به نوعی حس نیاز مردم به امام و عدل الهی را به خود جلب می‌کند.

نظریه سوم: رویکرد زمانی

در مورد زمان و رویکرد زمانی مرگ سرخ و سفید در روایات، توجیهاتی را می‌توان تصور کرد. در ادامه به توجیهات آن اشاره خواهد شد:

اولین توجیه آن است که مرگ سرخ و سفید، از زمان خلقت آدم علیه السلام و تا زمان ظهور، به صورت مجموعه‌ای تصور شود؛ به این معنا که مراد روایات در این باب به مرگ تمامی انسان‌ها در ادوار مختلف تاریخ ناظر باشد که مجموع آن‌ها نسبت به آخرالزمان و پیش از قیام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، حدود دو سوم جمعیت بشر در آن دوران باشد. این دیدگاه را می‌توان به قرینه روایاتی صحیح دانست که شیخ طوسی و نعمانی از امام صادق علیه السلام نقل کردند:

۱. پس ما توفان و هجوم ملخ و شپش و قورباغه و آلوده شدن وسایل زندگی را به خون که عذاب‌های گوناگونی بود به سوی آنان فرستادیم، باز هم تکبر و سرکشی کردند و گروهی مجرم و گناهکار بودند.

« لَا يَكُونُ هَذَا الْأَمْرُ حَتَّى يَذْهَبَ ثُلُثَا النَّاسِ » (طوسی، ۱۴۲۵: ص ۳۳۹)؛ «يَا لَا يَكُونُ هَذَا الْأَمْرُ حَتَّى يَذْهَبَ تِسْعَةُ أَغْشَارِ النَّاسِ» (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۷۴)؛ یا روایتی که ابن حماد از امیرالمومنین عليه السلام نقل کرده است: «لا يخرج المهدي حتى يقتل ثلث، و يموت ثلث، و يبقى ثلث» (ابن حماد، ۱۴۲۳: ص ۲۳۱).

توجیه دوم آن است که قبل و پیش از قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، یعنی در یک یا چند دوره زمانی از عصر غیبت کبری، مرگ سرخ و سفید محقق خواهد شد. اگر این توجیه پذیرفته شود، امکان تعمیم زمان تحقق این حوادث، در چند دوره پیش از ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، وجود دارد. از این رو، نوع مرگ سرخ و سفید، در چند ظرف زمانی متصور است. به عبارتی دیگر، ممکن است تحقق آن به دو صورت فرایندی و دفعی صورت پذیرد.

سومین توجیه آن است که هنگام قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، یعنی در ظرف زمانی ظهور تا قیام جهانی، این اتفاق محقق خواهد شد. با توجه به این توجیه، کلمات روایات با توجه به کتاب‌های لغت، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. به عنوان مثال، در روایتی که نعمانی از طریق محمد بن الاعلم الازدی آورده است، زمان تحقق مرگ سرخ و سفید را پیش از قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف می‌داند. این مسئله در فرضی است که میان ظهور و قیام امام فاصله‌ای در نظر باشد. از این رو، به قرینه جمله بین یدی القائم، به معنای ظرف زمانی ظهور و اقدام است. چنان‌که در لغتنامه «بین» را، به معنای وسط و ظرف می‌داند. راغب، بین را به معنای وسط و وضع شده برای تخلل میان دو چیز می‌داند؛ چراکه کلمه بین اسم است و ظرف برای زمان و مکان بکار گرفته می‌شود (قربشی، ۱۴۱۲: ج ۱، ص ۲۵۶). بنابراین، آنچه از این عبارات برداشت می‌شود، ظرف زمانی تحقق مرگ سرخ و سفید هنگامی است که امام ظهور کرده و در این زمان، اتفاق می‌افتد. یا در روایتی که صدوق از طریق سلیمان بن خالد آورده است، زمان تحقق مرگ سرخ و سفید را، پیش رو قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، می‌داند. این مسئله به قرینه جمله، قدام القائم موتتان است؛ یعنی پیش روی قیام قائم، دو مرگ است. مفردات راغب، کلمه قدام را در برابر خلف و ورا می‌داند و به معنای جلو و عقب و یا پیشین در برابر پسین و... است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ج ۴، ص ۱۵). لسان العرب کلمه قدام را این چنین معنا می‌کند القدام، یعنی القادمون من سفر (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۲، ص ۴۷)؛ یعنی کسانی که جلوتر از همسفران از سفر می‌آیند. از این رو، آنچه از این جملات برداشت می‌شود، آن است که پیش رو، جلو و روبروی و یا به عبارتی، هنگام و نزدیک قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف دو مرگ محقق خواهد شد.

نظریه چهارم: رویکرد مکانی

رویکرد مکانی به مرگ سرخ و سفید به این صورت قابل توجیه است که ظاهراً این روایات به کل جمعیت جهان ناظر نیست؛ بلکه با توجه به منطقه خاصی بیان شده است که عمده جمعیت بعضی از مناطق کشته می‌شوند؛ چنان‌که مرکز اصلی تحولات آخرالزمان و ظهور منجی، بیش‌تر در مناطقی از قبیل سوریه، فلسطین، لبنان، عراق، ایران، یمن، عربستان امروزی است از طرفی در منابع اهل سنت، به مناطقی که آخرالزمان و اشراف الساعه در آن کشتار صورت می‌گیرد، اشاره شده است. مثلاً در روایت ابوهریره از پیامبر ﷺ چنین نقل شده است:

لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تَعُودَ أَرْضُ الْعَرَبِ مَرُوجًا وَأَنْهَارًا، وَحَتَّى يَسِيرَ الزَّاكِبُ بَيْنَ الْعِرَاقِ وَ مَكَّةَ لَا يَخَافُ إِلَّا ضَلَالَ الطَّرِيقِ، وَحَتَّى يَكْثُرَ الْهَرَجُ. قَالُوا: وَمَا الْهَرَجُ، يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: الْقَتْلُ (ابن حنبل، بی‌تا: ج ۲، ص ۳۷۰ و نیشابوری، بی‌تا: ج ۲، ص ۷۰).

در این روایت کشتار عمومی در منطقه‌ای بین عراق و مکه معرفی شده است.

نظریه پنجم: رویکرد سیاسی

رویکرد سیاسی ناظر به مسئله قدرت و قدرت طلبی زورگویان و ظالمان، به منظور گرفتن منافع و مصادره حوادث آخرالزمانی به نفع خود است. از این رو، با تمسک به جنگ افزارهای متعدد نظامی و از طرف دیگر فناوری‌های مختلف علمی در دست‌یابی به آزمایشگاه‌های ژنتیکی و ویروس‌شناسی، بعید نیست برای پیشبرد مقاصد خود به انواع ترور و سلاح‌های بیولوژیکی، شیمیایی و میکروبی، در عرصه‌های فردی و اجتماعی دست بزند. از این رو، تحقق این مسئله با توجه به حوادث آخرالزمانی بعید به نظر نمی‌رسد.

از طرفی جنگ‌های آخرالزمانی ادیانی، ناظر به منجی موعود در یهود و مسیحیت و سایر ادیان که امروزه در قالب‌های مختلفی همچون صهیونیسم یهودی و مسیحی و سایر مکاتب دینی، مذهبی، انسانی و عرفانی، تحقق کشتار و مرگ سرخ و سفید، به واسطه دست یافتن به منجی موعود توسط معتقدان در ادیان و مکاتب مختلف برای ایفای نقش و تأثیر داشتن در حوادث آینده، از دیگر موارد رویکرد سیاسی است.

از طرف دیگر، یکی از عوامل ایجاد مرگ سرخ و سفید، اختلافاتی است که اهالی قدرت گرا و قدرت طلب اعم از ادیانی و مذهبی باشد. به عنوان نمونه، روایتی که اشاره دارد هنگام ظهور اختلافاتی بین گروه‌هایی شکل می‌گیرد که بخشی از نتایج آن به کشتار منتهی خواهد شد. از داود دجاجی از امام باقر علیه السلام چنین نقل کردند:

عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عليه السلام قَالَ: سُئِلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى - فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَقَالَ انْتَضِرُوا الْفَرَجَ مِنْ ثَلَاثِ قَبِيلٍ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَمَا هُنَّ فَقَالَ اخْتِلَافُ أَهْلِ السَّمَاءِ بَيْنَهُمْ وَالرَّايَاتِ السُّودِ مِنْ خُرَاسَانَ وَالْفُرْعَةَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ قَبِيلَ وَمَا الْفُرْعَةُ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ فَقَالَ أَوْ مَا سَمِعْتُمْ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي الْقُرْآنِ «إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ» هِيَ آيَةٌ تُخْرِجُ الْفِتَاةَ مِنْ خَدْرِهَا وَتُوقِظُ النَّائِمَ وَتُفْرِعُ الْيَتِيمَانَ (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۵۰).

نظریه ششم: رویکرد طبیعی

تحقق طبیعی مرگ سرخ و سفید به تحقق کشتار و ظلم به واسطه نابسامانی، درگیری و تهاجمات نظامی در کشورهای مختلف و نتیجه آن کمبود منابع درمانی و تحقق بیماری‌ها از جمله طاعون، وبا و انواع ویروس‌ها و بلایای طبیعی از جمله زلزله، سیل، توفان، نشست زمین در مناطق مختلف حاصل از آن ناظر است. و یا در مسئله مرگ سفید به تغییرات در مواد غذایی و کاهش عمر انسان به واسطه استفاده از مواد غذایی غیر استاندارد ناظر می‌باشد. دوم، ممکن است یکی از عوامل مرگ سفید، اعمال عارضی و بیرونی ایجاد شده در طبیعت باشد که باعث مرگ‌هایی ناشی از دخل و تصرف غیر اصولی آن‌ها باشد؛ مانند مصرف کردن از گوشت حیوانات حرام گوشت یا حشرات و یا گیاهان نامتعارف.

۱. داود دجاجی از امام باقر علیه السلام چنین روایت کرده است: «از امیر المؤمنین علیه السلام سؤال شد در باره فرمایش خدای تعالی: «فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ»؛ و گروه‌های مردم در میان خود اختلاف کردند»؛ فرمود: «از پدید آمدن سه چیز منتظر فرج باشید.» گفته شد: ای امیر المؤمنین آن‌ها کدامند؟ پس فرمود: «اختلاف اهل شام در میان خود و پرچم‌های سیاه از خراسان، و وحشتی در ماه رمضان»، پرسیده شد: «وحشت در ماه رمضان چیست؟» فرمود: «مگر نشنیده‌اید فرمایش خدای عزوجل را در قرآن «إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً»؛ اگر ما بخواهیم از آسمان آیتی بر ایشان فرو فرستیم که گردن‌های ایشان برای آن خاضع و ذلیل گردد. آن همان نشان‌هایی است که دوشیزگان را از پس پرده‌هایشان بیرون کشد و خفته را بیدار و بیدار را به وحشت می‌افکند.»

سوم، ممکن است یکی از عوامل مرگ سرخ، زیاده خواهی بعضی از ابنای بشر، در استفاده نامتعارف و غیر اصولی، از منابع طبیعی و حیاتی بشر باشد که موجبات جنگ و درگیری بین آن‌ها را فراهم می‌آورد. از جمله آن می‌توان به سد سازی‌ها و محدودیت آب، انحصار در استفاده از انرژی و نفت اشاره کرد.

چهارم، آن‌که، چه بسا در تعلیل ذکر دو مرگ، در کنار هم، می‌توان به این مسئله اشاره کرد که ممکن است هرکدام از این موارد، مولد دیگری باشد؛ بدین صورت که به واسطه جنگ‌های نابرابر و سخت در آخرالزمان، زیرساخت‌های بهداشتی و درمانی ناکارآمد شده و موجبات شیوع بیماری‌های گوناگون و طاعون را فراهم خواهد آورد یا اقدامات جنگی به دو صورت، کشتار سخت افزاری و کشتار بیولوژیکی، ناشی از تولید ویروس‌های مختلف، ایجاد شود. که در پی آن افراد بسیاری کشته و می‌میرند. آنچه مسلم است، همراهی این حوادث با هم بوده و قبل از ظهور حضرت قائم عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ الرَّحْمَنِ اتفاق خواهد افتاد.

نظریه هفتم: رویکرد وقوعی

در تحقق مرگ سرخ در روزگار معاصر باید به این مسئله اشاره کرد که در گذشته، با توجه به اقتضات زمانی و امکاناتی، ابزار جنگی شامل شمشیر، چاقو، نیزه، سپر را شامل بوده است. از این رو، کشتار با شمشیر اتفاق می‌افتاد. پس از گذشت زمان و رشد علم، بشر برای مبارزه و دفاع، ابزارهای مختلفی تفنگ، بمب‌های مختلف و موشک‌ها، در جهت آسیب بیش‌تر به دشمن و امنیت بیش‌تر نیروهای خودی ایجاد و تولید کرد؛ به گونه‌ای که ابزارهای جنگی سرد، جای خود را به ابزارهای گرم داد به تبع آن تاکتیک‌های جنگی از جنگ تن به تن و رویارو به جنگ با فاصله و دور تغییر شکل داد. از این رو، مصادیقی از مرگ‌های سرخ در طول تاریخ که به صورت جنگ جمعی و عمومی مردم دنیا را درگیر کرده است؛ جنگ جهانی اول و جنگ جهانی دوم است.

جنگ جهانی اول که از سال ۱۹۱۴ میلادی الی ۱۹۱۸ میلادی، اتفاق افتاد، براساس آمار حدود ۲۰ الی ۲۵ میلیون نفر از نظامیان و غیر نظامیان کشته شدند. و در جنگ جهانی دوم که جنگ بین دو گروه متفقین شامل اتحاد جماهیر شوروی، ایالات متحده امریکا، انگلستان و ... با گروه متحدین

شامل آلمان، ژاپن، ایتالیا و ... بوده و در این جنگ از سال ۱۹۳۹ میلادی تا ۱۹۴۵ میلادی به طول انجامید؛ حدود ۵۰ الی ۸۵ میلیون نفر از نظامیان و غیر نظامیان کشته شدند (فانی، ۱۳۷۷: ص ۲۰-۶۰). با توجه به این که این دو جنگ در طول تاریخ بشر بیشترین تلفات و کشته‌ها را در ادوار گوناگون داشته است؛ میزان کشتگان آن در برابر جمعیت جهان، خیلی قابل ملاحظه نخواهد بود. در تحقق مرگ سفید که براساس روایات با ویژگی همه‌گیری همراه بوده است؛ در روزگار معاصر با نام «اپیدمی» شناخته می‌شود (جمعی از نویسندگان، بی‌تا: ص ۱۰۲۴). در بررسی سابقه اپیدمی یا همه‌گیری‌ها در طول تاریخ که در انواع مختلف بیماری همچون وبا، طاعون، ایدز، آنفولانزای خوکی و فصلی، ابولا و کرونا؛ افراد زیادی جان خود را با ابتلای به این بیماری‌ها از دست داده‌اند که هرکدام در طول فرایند شیوع و دوره زمانی خود کنترل شده است. به عنوان نمونه، یکی از مرگبارترین اپیدمی بیماری در دوره معاصر، آنفولانزای اسپانیایی در سال ۱۹۱۸ میلادی بوده است که حدود ۵۰۰ میلیون نفر از مردم دنیا را به خود مبتلا کرد. در زمان کنترل این همه‌گیری که نزدیک به یک سال طول کشید حدود ۵۰ میلیون نفر جان خود را از دست دادند^۱ و سایر بیماری‌های شایع کم‌تر از این آمار تلفات داده‌اند. از این رو، تعداد تلفات این بیماری‌ها گرچه قابل توجه است؛ به حدی نبوده که بتواند کشتار و تلفات قابل ملاحظه جهانی ایجاد کند. با توجه به توضیحات مذکور، مصادیق و مشابهاتی از مرگ سرخ و سفید، در روزگار معاصر وجود دارد که توانسته در ادوار تاریخی، جغرافیای گوناگونی از مردم دنیا را به خود درگیر و مشغول سازد؛ اما هر کدام از این وقایع در دوره خاص یا در جغرافیای خاصی روی داده است. از طرفی در طول یک فرایند محقق شده است. ممکن است برخی از آن‌ها در زمانی با یکدیگر تلاقی داشته‌اند؛ اما از حیث آمار کشتار و تلفات انسانی، هیچ‌کدام از آن‌ها نتوانسته با مصادیق روایات مرگ سرخ و سفید تطابق داشته باشند. از این رو، نمی‌توان جنگ‌های روی داده گذشته و حال، همچنین بیماری‌های واگیر و غیر واگیر دار گذشته و حال را از مصادیق قطعی و تطبیقی روایات مرگ سرخ و سفید برشمرد.

1. -pandemic۱۹https://www.darmankade.com/blog/covid

نتیجه‌گیری

در ادوار مختلف تاریخ اسلام و ادیان، کشتار فراوانی در میان معتقدان به دین، به واسطه جنگ‌ها اتفاق افتاده است. از طرفی مرگ‌ها به واسطه بیماری‌های گوناگون واگیردار و غیر واگیردار برآمده از جنگ، استعمار و غارت، استثمار و استکبار، طغیان و گناه و مانند آن‌ها، نابودی حیات انسان را فراهم آورده است. هرکدام از این دو عامل، گرچه از حیث گونه‌شناسی، مشابه روایات مرگ سرخ و سفید است؛ از حیث تطبیق و مصداق، هیچ‌گونه ارتباطی با مفهوم روایات مرگ سرخ و سفید، مقارن ظهور مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الیه نخواهند داشت؛ چرا که از حیث تحلیل فقه الحدیثی، روایات مرگ سرخ و سفید، ویژگی‌هایی همچون مقارنت با ظهور، تحقق دفعی، تلف شدن دو سوم مردم دنیا و تنبیه و تنبه انسان از حیث تعلیل را دارا می‌باشد. گرچه به لحاظ سندی روایات مورد مناقشه است؛ از حیث مفهومی، تاکنون مصداق کامل و تمامی از آن محقق نشده است. از این رو، هرگونه تطبیق، توقیت و استعجال، در مورد مشابهات و مصادیق اجمالی مرگ سرخ و سفید در عصر غیبت مورد مناقشه و طرد قرار خواهد گرفت. در نهایت هفت نظریه از تحلیل احادیث مرگ سرخ و سفید و دلالت روایات مربوط، از زوایای مختلف برداشت می‌شود. زوایای نظریات با رویکرد قرآنی به سه سنت آزمایش، تغییر و ابتلا ناظر است؛ «زاویه نظریه با رویکرد روایی»، در صورت جبران ضعف سندی، به خطرناک جلوه دادن امر فرج، مخالفت با عقل و رحمانیت الهی و بی‌ارتباط با شرایط ظهور ناظر است؛ «زاویه رویکرد زمانی» به کل دوره خلقت انسان تا ظهور و یا بازه زمانی پیش از ظهور ناظر است. «رویکرد مکانی» به کل جمعیت جهان یا بخشی از جمعیت در مناطق اسلامی ناظر است. «رویکرد سیاسی» از دیگر زوایای فهم روایی است که به جنگ افزارهای کشتار جمعی و همچنین نتایج اختلافات احزاب و گروه‌های قدرت اشاره دارد؛ «رویکرد طبیعی» زاویه‌ای است که به تعرضات انسانی به روند طبیعت و یا استفاده نامناسب از آن اشاره دارد و در نهایت، «رویکرد وقوعی» به امکان تحقق این حوادث در دوره معاصر با توجه به امکانات و ابزارآلات روز اشاره دارد.

منابع

- قرآن کریم

۱. ابن اثیر جززی، مبارک بن محمد (۱۳۶۷). *النهاية في غريب الحديث والاثار*، قم، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۵۹). *کمال الدین وتمام النعمة*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۳. ابن حنبل، احمد (بی تا). *مسند احمد*، بیروت، دار صادر.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۵. ازدی، عبدالله بن محمد (۱۳۷۸). *کتاب الماء*، تهران، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی.
۶. برقی، احمد بن محمد (۱۳۴۲). *رجال البرقی*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۷. جمعی از نویسندگان (بی تا). *کتاب جامع بهداشت عمومی*، بی جا، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی.
۸. جمعی از نویسندگان (۱۴۲۸ق). *معجم الأحادیث الإمام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف*، قم، مسجد مقدس جمکران.
۹. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). *إثبات الهداة بالانصوص والمعجزات*، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۰. حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت، دارالفکر.
۱۱. حلی، حسن بن علی بن داود (۱۳۴۲). *الرجال (لابن داود)*، تهران، دانشگاه تهران.
۱۲. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱ق). *رجال علامه حلی*، نجف اشرف، دارالذخائر.
۱۳. دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲ق). *إرشاد القلوب إلى الصواب*، قم، الشریف الرضی.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴). *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن*، تهران، مرتضوی.
۱۵. _____ (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت، دارالقلم.
۱۶. راوندی، قطب الدین (۱۴۰۹ق). *الخرائج والجرائح*، قم، موسسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۱۷. شبیری زنجانی، محمد جواد (۱۴۲۹ق). *توضیح الأسناد المشکلة فی الکتب الأربعة (أسناد الکافی)*، قم، دارالحديث للطباعة و النشر.
۱۸. شوشتری، نورالله بن شریف الدین (۱۴۰۹ق). *إحقاق الحق وإزهاق الباطل*، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی.

۱۹. صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباس (۱۴۱۴ق). *المحیط فی اللغة*، بیروت، عالم الكتاب.
۲۰. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۸۰). *منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر علیّه*، قم، مكتبة آية الله العظمى الصافي گلپایگانی.
۲۱. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*، مترجم: موسوی، سید محمد باقر قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰). *إعلام الوری بأعلام الهدی*، تهران، اسلامیة.
۲۳. _____ (۱۳۹۰). *زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام*، ترجمه إعلام الوری، تهران، اسلامیة.
۲۴. طبسی، نجم الدین (۱۴۲۵ق). *فی رحاب حکومت الإمام المهدي عجل الله تعالی فرجه الشريف*، قم، دلیل ما.
۲۵. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). *الغیبة للطوسی*، قم، موسسه المعارف الاسلامیة.
۲۶. _____ (۱۳۸۷). *ترجمه كتاب الغیبة للطوسی*، مترجم: مجتبی عزیزی، قم، مسجد مقدس جمکران.
۲۷. _____ (۱۳۷۳). *رجال الطوسی*، قم، موسسة النشر الاسلامی.
۲۸. _____ (۱۴۲۰ق). *فهرست كتب الشيعة وأصولهم وأسماء المصنفين وأصحاب الأصول (للطوسی)*، قم، مكتبة المحقق الطباطبائي.
۲۹. فانی، کامران (۱۳۷۷). *جنگ های جهانی اول و دوم*، تهران، نشر نی.
۳۰. قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲ق). *قاموس قرآن*، تهران، دارالکتب الاسلامیة.
۳۱. کشی، محمد بن عمر (۱۳۶۳). *رجال الكشي - اختيار معرفة الرجال (مع تعليقات مير داماد الأستریادی)*، قم، موسسة آل البيت علیهم السلام.
۳۲. _____ (۱۴۰۹ق). *رجال الكشي*، قم، موسسه نشر دانشگاه مشهد.
۳۳. مجلسی، محمد باقر (بی تا). *بحار الأنوار*، داراحیاء التراث العربی.
۳۴. مروزی، نعیم بن حماد (۱۴۲۳ق). *الفتن*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۳۵. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *الإختصاص*، قم، المؤتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید.
۳۶. _____ (بی تا). *الإرشاد*، مترجم: رسولی محلاتی، تهران، اسلامیة.
۳۷. _____ (۱۳۷۲). *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، قم، دارالمفید.

٣٨. مقدسى شافعى، يوسف بن يحيى (١٤٢٨ق). *عقد الدرر فى أخبار المنتظر* عَلَيْهِ السَّلَامُ، قم، مسجد مقدس جمكران.

٣٩. نجاشى، احمد بن على (١٣٦٥). *رجال النجاشى*، قم، مؤسسة النشر الاسلامى.

٤٠. نعمانى، محمد بن ابراهيم (١٣٩٧). *الغيبة للنعمانى*، تهران، مكتبة الصدوق.

٤١. نيشابورى، مسلم بن الحجاج (بى تا). *صحيح مسلم*، بيروت، دارالفكر.

٤٢. نيلى نجفى، بهاء الدين (١٤٢٦ق). *سرور أهل الإيمان فى علامات ظهور صاحب الزمان* عَلَيْهِ السَّلَامُ، قم، دليل ما.

٤٣. _____ (١٣٦٥). *منتخب الأنوار المضيئة فى ذكر القائم الحجة* عَلَيْهِ السَّلَامُ، قم، مطبعة الخيام.

٤٤. واسطى بغدادى، احمد بن حسين (١٣٦٤). *الرجال (لابن الغضائرى)*، قم، دار الحديث.

٤٥. الهلالى، سليم بن قيس (١٤٥٥ق). *كتاب سليم بن قيس الهلالى*، قم، الهادى.

46. <https://www.darmanke.com/blog/covid/-pandemic19>.

